

Борис Крупницький

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ*

Вихор революційного 1848 року, з його першими поривами в Неаполі та Франції, запустив ланцюг революційних рухів по всій Європі. Париж, Берлін, Рим, Прага, Будапешт як і менші міста стали осередками протесту проти консервативних тенденцій ери Меттерніха.

Цей революційний запал був особливо сильним серед слов'ян імперії Габсбургів. У 1848 р. у Празі з метою створення програми протидії німецькій загрози відбувся Конгрес слов'янських націй. Це була відповідь Франкфуртському Парламенту з його ідеєю об'єднання всієї Германії в одну велику державу. Західна Україна також була заражена революційним духом. У Галичині, Буковині та в Закарпатській Україні було скасовано кріпацтво. Створена у Львові Головна Руська Рада, перша політична організація західних українців, відрядила своїх делегатів на Слов'янський конгрес у Прагу та висунула вимогу територіальної автономії для Західної України.

Традиційно вважається, що хвиля революційного протесту не зачепила ні Британську, ні Російську імперії. Власне кажучи, Російська імперія не залишалася мирним островом у революційному морі. Попри те, що правління Ніколая I було позначено невдоволеннями населення, Росія залишалась одним з великих стовпів реакції. Окрім того, значна прозахідна частина в імперії (Фінляндія, прибалтійські народи, Польща, українці) відчувала, що її доля більше пов'язана з Європою, ніж з Росією. Ці народи, що зазвичай російськими авторами окреслюються як “порубіжні”, були своєрідним мостом між Сходом і Заходом та джерелом неспокою з боку царів. Вони були натхненні ідеями свободи і лібералізму, та прагнули позбутись неприємного задоволення російського панування. Лідерство поміж них здобули поляки, які різко негативно ставились до Росії з моменту поділів XVIII століття, коли Росія захопила найбільшу частину колишньої Польської держави.

Таке негативне ставлення проявилось ще в Наполеонівській період, коли вся західна частина імперії постала перед дилемою вибору між

* Переклад з видання: Borys Krupnitsky, *Revolutionary Currents in Modern Ukrainian History*, The Ukrainian Quarterly, vol. VI, № 1 (1950). Поклики звірені і приведені до правил збірки.

Наполеоном та Александром І. Польща без вагань вирішила на користь Наполеона, і в той самий час профранцузькі симпатії були виражені й серед українців. Французькі джерела показують, що міста Правобережної та Південної України, де діяли французькі агенти (як не дивно, як правило це були поляки!), були сприйнятними до закликів Наполеона. Відзови французького імператора в 1807 р. були знайдені у маєтку поміщика Малицького, що жив поблизу Києва. Мочуговський, поміщик з Полтави, бажав Бонапартові успіху і щастя, щоб Наполеон “розвалив Росію”. Лукашевич, відомий український патріот, що був пов’язаний з першими провідниками чеського відродження, на бенкеті полтавського дворянства виголосив тост за здоров’я Наполеона і проголосив його визволителем. На Пирятинщині люди вимагали проголошення республіки¹.

Всі ці люди без винятку були членами масонських лож, проникнутих ліберальними та революційними ідеями. Вони включали поляків, українців і навіть росіян. В Україні вони активувалися безпосередньо в постнаполеонівський період, коли товариство “Об’єднаних слов’ян” (1825) потрапило під особливу підозру. На додаток до організацій зі змішаним національним складом існувала організована група українців з програмою здобуття незалежності своєї країни і яка пропонувала Василю Лукашевичу очолити цю республіку.

Цей ліберально-революційний рух був пов’язаний з повстанням Декабристів у С.-Петербурзі, а також з аналогічною спробою в Україні. Також був встановлений контакт з польськими повстанцями 1831 р., незважаючи на те, що українські маси через соціальні причини поставились вороже до повстання. У 1830-ті рр. Конарський створив суто польське таємне товариство. А вже у 1840-і рр. українці в Києві організували Братство св. Кирила та Методія. Розроблена ним перша модерна українська політична програма в рамках Російської імперії спиралась на ідею слов’янської федерації з Україною в центрі. Вона базувалась на християнських, ліберальних та національних ідеалах відображаючи певний вплив французьких революційних доктрин².

У 1848 р. широко розповсюджувалися пропагандистські листівки та памфлети у Царстві Польському; дещо менш поширеними вони були

¹ Elie Borschak, *Napoleon et l’Ukraine*, Revue des etudes Napoleoniennes, VII (1922) 24–40. Див. того самого автора *Le mouvement national Ukrainien en XIX siècle*, Le Monde Slave (Octobre-December, 1930), та *Les sympathies Napoleoniennes en Ukraine*, Le Temps, Aout (1930). Також див: Е. Onatski, *Napoleon e il probleme della independenza Ukraina*, Studii di istoria et di culture Ukraine, Roma 1939, p. 76–7.

² N. Czubyaty, *A Ukrainian Plan for the Organization of Europe One Hundred Years Ago*, The Ukrainian Quarterly, vol. II (1947) 339.

в Балтійських провінціях, на Київщині, в Литві і Бессарабії. Ця література готувалась за кордоном і писалась обома мовами – польською і українською. У змісті роз'яснень подій за кордоном, новин з Парижу, був заклик до підкорених Росією націй скинути царське ярмо. Відповідно до реляцій “Третього Відділу” імперської канцелярії (політичної поліції), польськими активістами керували з Константинополя. Сотні листівок російською і французькою мовами, а частково й українською, надсилались з Константинополя донським козакам. Знайдені у Києві листівки закликали боротись в ім'я Християнських ідеалів. Інші листівки були спрямовані проти Росії і захищали ідею незалежності України³.

Зрозуміло, ця агітація непокоїла царський уряд і він вжив поліційних заходів для її припинення. Братство св. Кирила і Методія було ліквідовано в 1847 р., а з 1848 р. поліція посилила пильність у нагляді за українською опозицією.

Типовою видається справа київського студента Андруського. Проспекти і поезії революційного характеру були знайдені в його помісті. Він був переміщений у Казанський університет, звідти – на військову службу в уряді Олонця. Знайдена в його помісті нова революційна література містила конституцію майбутньої федеративної республіки (в яку входили Україна, Галичина, Польща, Литва, Молдова, Валахія і Сербія). Також був знайдений журнал, що містив такі пасажі, як “за кордоном обговорюються права людини, в той час як ми обговорюємо права рабів”, та “ми українці в гіршому стані ніж поляки; вони принаймні зберегли свою мову і національний характер, а що в нас?”. Було очевидно, що Андруський все ще проголошував різноманітні “кримінальні” ідеї 1848 р. і уряд покарав його засланням у Соловецький монастир⁴.

Насамперед революційні ініціативи виходили від поляків. Центальною фігурою був Адам Чарторийський, який діяв з Парижа, і в 1840-х рр. він звернув свою увагу на Україну, Дон, Кавказ та інші регіони, які могли б сприяти відновленню історичної Польщі. Ідеологами такої Польщі були Дучинський і Чайковський. Дучинський перебував у Константинополі і вважав, що великий антиросійський рух має виникнути в Києві. Палкий Чайковський вів завзяту агітаційну кампанію в напрямку відродження українських *козацьких* сил, які в співпраці з Кавказом і Балканами допоможуть звільнити Україну і Польщу з-під російського панування.

³ K. Staelin, *Aus des Berichten der III Abteilung S. M. hoehsteigenen Kanzlei an Kaiser Nikolaus I*, Zeitschrift für Osteuropaische, Vol. VII (Berlin 1933) 2, 5, 233.

⁴ *Ibid.*, S. 254–255.

На цьому етапі своєї діяльності і Дучинський, і Чайковський були готові (й абсолютно широко!) визнати незалежність України⁵.

Деякі частини їх програми походять від ідей української еміграції попереднього століття. Ідеї Чайковського були близькими до ідей Мазепи і особливо Пилипа Орлика. Важливо відмітити, що цей найвідоміший польський друг українців на той час працював у Польщі як і Пилип Орлик. Хоча їх основний підхід відрізнявся в тому, що один виділяв Україну, а другий – Польщу, однак вони мали спільність: спільний фронт проти імперської Росії.

Чим був 1848 рік для Західної Європи, тим був 1861 рік для Росії. Росія була змушена стати на шлях реформ лише після поразки у Кримській війні. На перший план вийшла ліберальна російська інтелігенція і Санкт-Петербург раніше за Київ чи Варшаву став революційним центром. У той самий час неросійські нації посилили свою боротьбу за національне звільнення. Фінляндія зажадала відновлення конституції, наданої Александром I в 1809 р. Польща вдруге зробила революційну спробу в 1863 р. Українські лідери зібрались навколо часопису “*Основа*”, що видавався у Санкт-Петербурзі колишніми членами Кирило-Методіївського братства – Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим, Василем Білозерським та іншими.

У цьому контексті цікавими є одкровення Курта фон Шляйзера, другого секретаря посольства Пруссії в Санкт-Петербурзі⁶. Дмитро Дорошенко опублікував дослідження про цю людину під заголовком “*Пруський дипломат про український сепаратизм в 1861 році*”⁷. Стало зрозумілим, що підготовка до повстання перед 1863 р. мала місце не лише у Варшаві, а й у Києві та Санкт-Петербурзі. У той самий час були опубліковані антиурядові відозви таких осіб, як Михайловський та Чернишевський та з’явився революційний журнал “*Великорус*”⁸. З п’яти революційних відозв, розібраних фон Шляйзером, третя є надзвичайно цікавою, бо вона стосується можливості відокремлення “Малої Росії” від Російської імперії⁹. Як пише Шляйзер, “ця ідея не є ні новою, ні безпідставною. У конфіденційних розмовах великороси часто покликаються на неї, вказуючи на те, що хоча вони пов’язані з малорусами спільною релігією, попри те вони зовсім різняться в національному і духовному

⁶ *Politische Berichte aus Petersburg von Kurd von Schleitzer*, Preussische Jahrbuecher, Berlin 1930.

⁷ Д. Дорошенко, *Пруський дипломат про український сепаратизм в 1861 році*, 3 минулого. Збірник, т. I / Праці Українського Наукового Інституту, т. 48, Варшава 1938, с. 5–8.

⁸ *Ibid.*, с. 5.

⁹ *Politische Berichte aus Petersburg von Kurd von Schleitzer*, S. 17.

плані. У багатьох питаннях, особливо політичних, малоруси переслідують зовсім інші цілі ніж великороси”¹⁰.

Часопис “*Основа*”, що був органом передових українських інтелектуалів, був дуже обережний у подібних політичних висловах. Проте, серед українців були групи, які були в опозиції до офіційної політики “*Основи*”, через її особливу обережність та співпрацю з росіянами у питаннях соціальних реформ. У всякому разі на початку 1860-х років в Україні сталися заворушення, подібно до того, як вони відбулися в інших західних регіонах імперії. Реформи 1860-х років були викликані не вільною волею російського уряду, а загостреними вимогами тих елементів, для яких національна боротьба була важливішою за соціальну.

Середина дев’ятого століття позначена перегрупуванням революційних сил. Польське повстання 1863 р. було останньою спробою національної революції. На декілька років польська проблема була приглушена, а лідерство перейняли росіяни і українці, які наголошували на соціальних реформах. У міру наближення дев’ятого століття до кінця українці поступово виходять на передній план революційного руху. Багато видатних лідерів революційної опозиції в імперії були українцями за походженням. Ці люди, проте, більше зосереджувались на соціальних проблемах і відстоювали різноманітні форми соціалізму, вони вважали за краще розглядати національні проблеми як другорядної важливості і відводили їх на задній план. Українці були особливо схильними до подібної позиції. Це допомагає пояснити, чому революція в Україні в 1917 р. поєднувала національні і соціальні питання. Це допомагає пояснити, чому потужна національна солідарність та вимога національної свободи стримувались в Україні, а також чому українська проблема залишається такою актуальною до сьогодні. Сучасні українські національні прагнення були сформульовані в дев’ятому столітті, а конкретне окреслення отримали у програмі Кирило-Методіївського братства в 1847 р. Ці прагнення були тимчасово заплутані поширенням соціалістичного ідеалізму, який галопом розвивався в другій половині дев’ятого століття, а на сьогодні ідеалізм цих шкіл у Східній Європі повністю висох (завдяки радянському збоченню доброї ідеї), і національні прагнення в Україні є потенційно дуже серйозною проблемою, з якою російський комунізм змушений буде зіштовхнутись на внутрішньому фронті.

Переклад з англійської Дмитра Гордієнка

¹⁰ *Politische Berichte aus Petersburg von Kurd von Schleitzer*, S. 18.